

СТУДИЈЕ ИЗ РИМСКЕ ИСТОРИЈЕ И ЕПИГРАФИКЕ
 Slobodan Dušanić, *Selected Essays in Roman History and Epigraphy*,
 Beograd, Zavod za udžbenike; Balkanološki institut SANU,
 2010. Str. 1151.

Пред нама се налази књига на коју могу бити изузетно поносни не само њен аутор већ и цела наша научна јавност. Она доказује да је, и када се ради о хуманистичким дисциплинама, које су код нас последњих деценија у очигледној дефанзиви и некако се по навици све више везују за богати запад, српска наука и даље у стању да пружи највише светске резултате. Професор Сlobодан Душанић, редовни члан Српске академије наука и уметности (САНУ) и професор емеритус Филозофског факултета у Београду, припада, без икакве сумње, самом светском научном врху у дисциплинама којима се већ дуги низ година бави: студије античке историје са акцентом на грчко-римски свет, античка грчка историја и мисао класичне епохе, посебно из визуре Платона и интелектуалног круга у коме се он кретао, као и бројни и специфични проблеми римске историје, највише из периода Царства. Управо у књизи коју имамо част да прикажемо сакупљени су само они радови који се односе на римску историју, па одатле и њен карактеристичан наслов *Одабране студије из римске историје и епиграфике*. Кажемо и намерно наглашавамо „само“, пошто смо у избору репрезентативних расправа професора Душанића о римској историји добили чак 48 вредних научних радова. Већ сам тај број студија које су нашле своје место у овом избору говори доста за себе и ретко која *Opera Minora Selecta* значајних истраживача запрема толики број радова (а писац ових радова имао је прилику да у рукама држи доста књига слично замишљених и интонираних). Још важније од самог броја је, свакако, квалитет, али не треба занемарити ни квантитет изабраних расправа (не ради се о кратким чланцима, већ углавном о опсежним студијама, од којих неке имају све карактеристике малих монографија), изложених на више од 1100 страница основног текста.

Направити само избор расправа које би свеобухватно и на прави начин представиле једну тако богату и плодну научну каријеру не би био нимало лак задатак да су се тог посла прихватили издавачи и уредници овог великог издања. Зато је срећна околност да је сам аутор направио избор радова за које је сматрао да ће на најбољи начин репрезентовати резултате његовог вишедеценијског истраживања римске историје и помоћних историјских дисциплина, епиграфике и нумизматике, пре свих. Аутор је такође разврстао све изабране студије у три веће тематске целине и у оквиру сваке од ових целина распоредио радове, не по датуму њиховог објављивања како би се можда дало очекивати и што би такође било оправдано, већ на основу њихове важности идући од оних општијих ка посебним и појединачним. На тај начин сугерише се читаоцу које расправе прво да прочита, што и није без значаја у модерном времену где читаоце одбијају гломазна и волуминозна издања и где

се, нажалост, све више инсистира на изводу, апстрактно, скраћеном издању. Оно што треба посебно нагласити је да су све расправе објављене на начин како су и првобитно биле публиковане, на енглеском језику и без икаквих интервенција и измена у тексту, изузев што су изнова прештампане и носе другачију пагинацију. Готово сви радови у овом избору су првобитно публиковани у стручним и специјализованим научним часописима највишег међународног ранга, као што су *Chiron*, *Epigraphica*, *Klio*, *Germania*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, док је један број расправа објављен у водећим часописима са наших простора, попут *Старинара* или *Живе антике*. Своје место у избору су такође нашли и важни чланци објављени у посебним публикацијама и зборницима радова са међународних научних конференција, конгреса, као и са скупова посвећених сасвим одређеним историјским питањима или у част угледних светских научника. Прештампавање ових радова имајош и додатну вредност, јер за разлику од расправа објављених у водећој светској периодици, они најчешће нису лако доступни, бар када је реч о фондовима наших библиотека. Све расправе у овом издању самостално су дело професора Душанића, изузев неколико радова које је он публиковао са колегама Милојем Васићем и Жарком Петковићем као коауторима.

Иако су све посвећене римској историји, расправе и чланци које су нашле место у овим *Одабраним студијама* битно се разликују по својој садржини. Књига је зато тематски подељена на три велика дела: први део је посвећен проблемима у вези са војничким дипломама (I. *Military Diplomata*, стр. 13–470, укупно 17 радова), други рударству у Илирику (II. *Mining in Illyricum*, стр. 473–773, укупно 14 радова), док је трећи општији део насловљен „Рим, Италија и провинције“ (III. *Rome, Italy and the Provinces*, стр. 777–1124, укупно 17 радова) и посвећен различитим питањима из римске историје.

Римске војничке дипломе (*diplomata militaria*), којима се баве радови из прве велике целине *Одабраних студија*, документи су урезивани на бронзаним плочицама, заправо преписи царских закона (*constitutiones*) који су у Римском царству (у периоду од средине I па све негде до почетка IV века, када је забележен последњи случај) издавани припадницима римских помоћних одреда (*auxilia*) и неких других војних контингента (римска флота, преторијанци, градске кохорте) као доказ да су одслужили војни рок (обично 25, а некада и више година службе) у римској војсци и добили „честан отпуст“ (*honesta missio*). Овим документом им је најчешће потврђивано право римског грађанства (*civitas Romana*) и право да склопе законити римски брак (*ius conubii*). Римске војничке дипломе представљају зато специфичну и драгоцену групу епиграфских споменика који дају доста вредних података о примаоцу дипломе, његовој племенској припадности (*natione*) или завичају (*domo*), али такође и о самој организацији римске војске, о распореду и кретању војних јединица и о њиховим заповедницима, а како је реч о прецизно датованим документима, значајни су и за питања хронологије царева и конзула. За разумевање ових карактеристичних и својим бројем све значајнијих извора (до данас је познато приближно 1000 диплома, а налази

новооткривених бронзаних плочица, од којих многе још чекају на објављивање, нису реткост), потребно је, поред општих знања у вези са функционисањем римске државе и војске, свакако и добро познавање прилика и средине у којој су настали, јер посматран изоловано, епиграфски споменик остаје, по правилу, недовољно разумљив. Зато су радови професора Душанића, који је, неоспорно, светски ауторитет у питањима која стоје у вези са римским војничким дипломама, неистрпно врело за све оне који се баве овом документарном врстом. Ширином својих знања, али и луцидношћу великог истраживача, он је као ретко који научник у стању да овим наизглед сувопарним документима удахне нови живот и да кроз комплексну анализу епиграфског текста понуди оригинално, али у исто време садржајно и занимљиво штиво. А колико је времена професор Душанић посветио проучавању диплома и њиховом тумачењу, нека буде само поткрепљено податком да су његови радови о римским војничким дипломама у овим *Одабраним студијама* публиковани у периоду од чак тридесетак година, прецизније између 1974. и 2004/7. године.

Први рад из ове групе, који је истовремено и уводни и општи, насловљен је *Дипломе из периода до династије Севера и питање „посебних признања“* (Pre-Severan Diplomata and the problem of 'Special Grants'), а публикован је првобитно у зборнику радова са научног скупа одржаног 1984. године у немачком граду Пасау, посвећеном управо војничким дипломама као историјским изворима: *Herr und Integrationspolitik. Die römische Militärdiplome als historische Quelle* (eds. W. Eck – H. Wolff), Köln–Wien 1986, 190–240. Основна теза о војничким дипломама коју професор Душанић заступа овде, али и у неким другим својим радовима, тиче се суштинског карактера ових докумената. Он доказује да додељивање дипломе није само ствар рутине и да све римске војничке дипломе из I и II века (до епохе Севера) представљају заправо „посебна признања“ (“special grants”). Тиме се супротставља традиционалном и донедавно преовлађујућем ставу у науци да диплома следује сваком војнику који је провео прописани војни рок у трупима (које нису легијске) од најмање 25 година за *auxilia*, односно 26 или 28 година за службу у римској флоти. Ову своју основну тезу поткрепљује у поглављу рада (стр. 225–231 у првобитном издању, односно стр. 54–61 у *Одабраним студијама*) у коме расправља управо о такозваним „додатним привилегијама“ (*additional advantages*) за носиоце аугустијарних диплома. Колико је рад исцрпан и закључци засновани на вишеслојној анализи епиграфских и других историјских извора, показује и импресиван научни апарат са укупно 245 фуснота, или у просеку готово 5 фуснота по свакој страници текста. Овој опсежној студији тематски и временски претходи друга по реду расправа *Додељивање војничке дипломе* (The Award of the Military Diploma, стр. 73–120), првобитно публикована у часопису *Arheološki vestnik* 33, 1982, 197–232, где професор Душанић развија стару тезу великог историчара Домашевског (Alfred von Domaszewski) да су римске војничке дипломе додељиване за *bellica virtus*, односно да су даване војницима помоћних одреда и припадницима флоте за „посебне заслуге“ (*extraordinary merits*), а пре свега за показану храброст у ратним походима. Ка-

рактер уводне расправе има и трећа студија у овом избору насловљена *Три узгредна сведочанства о раним војничким дипломама* (*Three Side-lights on the Early Diplomata Militaria*, стр. 121–162, најпре објављена пре неколико година у специјалној публикацији са научног скупа у Швајцарској (Берн) посвећеног војничким дипломама и римској војној историји: *Mavors* 15, Stuttgart 2004/2007, 55–85. Овде слободно преведен израз „узгредна сведочанства“ треба схватити крајње условно, пошто се ради о важним питањима која, како сматра аутор, бацају светло на војне дипломе уопште и показују да њихово издавање није само ствар рутине. Ради се о местима на Капитолу где су оригинали диплома били изложени (*loci constitutionum fixarum*), избору датума (*dies constitutionum datarum*) и њиховом церемонијалном и пропагандном карактеру, као и питањима у вези са сведоцима на раним дипломама. Свим овим питањима професор Душанић је посветио и посебне радове који су такође нашли место у *Одабраним студијама* (радови под редним бројем 9, 10 и 11 на стр. 268–330, првобитно публиковани као: *Loci constitutionum fixarum, Epigraphica* 46, 1984, 91–115; *The Witnesses to the Early Diplomata Militaria, Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino*, Napoli 1984, 271–286; *The Sailor's Calendar. Notes on the Day-Dates of Military Diplomata, Festschrift fur A. Betz*, Wien 1985, 233–248). С друге стране, под „раним периодом“ када је реч о римским војничким дипломама мисли се на временски распон од неколико деценија, од најраније сачуване дипломе издате за владавине цара Клаудија (52. године н.е.) па све до смрти цара Домицијана (96. год. н.е.).

Поред расправа о карактеру војничких диплома, професор Слободан Душанић је, током више деценија бављења овом документарном врстом, био у прилици да објави већи број „нових“ диплома, откривених углавном на нашој територији, у Срему или на простору античког Виминацијума. Гледано хронолошки према датуму објављивања, најранија таква диплома која је нашла своје место и у *Одабраним студијама* публикована је још 1974. године (*Fragment of a Military Diploma from Moesia Superior, Germania* 52, 1974, 408–425, коаутор М. Р. Васић), а најмлађа 2001. године (*A Diploma for the Lower Pannonian Auxilia of the Early 140's, Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik* 135, 2001, 209–219). Треба нагласити да ова, као и сва друга, у овом приказу непоменуто, издања новооткривених војничких диплома и фрагмената диплома управо представљају поуздана научна издања докумената са ученим и исцрпним коментарима.

Други велики део *Одабраних студија* сабира радове професора Слободана Душанића посвећене рударству у Илирику који су такође публиковани у широком временском распону између 1977. и 2005. године. Прва и друга студија су уводне и баве се општим питањима у вези са римским рударством на простору средишњег Балкана и у Панонији. Прва велика расправа управо је и насловљена *Карактеристике римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији* (*Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, стр. 473–532) и првобитно је публикована у престижној едицији *Aufstieg und Niedergang der romischen Welt (ANRW)* II 6, 1977, 52–94. Аутор нам

представља римско рударство као важну и добро организовану делатност, а на бројним примерима нарочито истиче значај рударства за живот у провинцијама, као и за процес романизације. Студија има, по скромном суду потписника ових редова, све одлике једне успешне и за свако даље истраживање незаобилазне студије о римском рударству на овим просторима, а пропраћена је са чак 265 фуснота. Тематски се донекле на њу наслања и неколико деценија млађа расправа насловљена *Римско рударство у Илирику: историјски аспекти* (Roman Mining in Illyricum: Historical aspects, стр. 533–563), објављена најпре у актима са међународног научног скупа одржаног 2003. године у Италији и посвећеног Илирику у грчко-римском периоду: *Dal Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003* (ed. G. Urso), Pisa 2004, 247–270. У раду се истиче јединство ових простора када је реч о производњи метала. Аутор, штавише, наглашава да су на простору Илирика експлоатисани најважнији племенити метали у целом царству у периоду између, отприлике, краја I и краја IV века (од 100. до 400. године н.е), пошто су, на пример, чувени рудници у Шпанији интензивном експлоатацијом већ били у највећој мери исцрпљени.

Ограничена форма приказа не оставља нам довољно простора да истакнемо сав допринос који је професор Душанић дао разумевању проблема античког рударства на територији Илирика. Да би, међутим, показали колико радови који се тичу рударства могу бити историјски садржајни и занимљиви, на овом месту поменућемо само неколико расправа које су нашле место у *Одабраним студијама*. Тако се, на пример, под редним бројем 10 у овом избору нашао и рад насловљен *Рударски култови у Илирику* (The Miners' Cults in Illyricum, стр. 670–683, првобитно публикован у часопису *Pallas* 50, 1999 *Melanges C. Domergue*, 129–139), у коме се, уз изузетну анализу, пре свега, документарног материјала, објашњава популарност култова Либерга (Диониса, Бахуса), Либерге, Силвана, Дијане и других божанстава у рударским крајевима. Да се, када је реч о римском рударству, не морамо ослањати само на документарне изворе, на најбољи начин показује опет расправа под редним бројем 12, насловљена *Посете цара Диоклецијана каменоломима и рудницима у дунавским провинцијама* (Diocletian's Visits to Quarries and Mines in the Danubian Provinces, стр. 712–723), првобитно публикована у свесци са научног скупа одржаног 2001. године у Румунији и посвећеног археологији и историји области око тзв. Гвоздених врата у позној антици (*Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 275–602 n.Ch. Kolloquium in Dobreta – Turnu Severin 2.–5. November, 2001*, Bucuresi 2003, 9–13). Аутор пружа изванредну анализу података из различитих литерарних извора – од великог хришћанског писца Лактанција и хагиографских списа (пасија) до Јустинијановог кодекса (*Codex Iustinianus*) да би реконструисао посете цара Диоклецијана рудничким крајевима и његове намере у вези с експлоатацијом метала и емисијама новца. С друге стране, значај рудника и рударства за грађанске ратове открива бриљантна студија професора Душанића (у овом

избору под редним бројем 13) насловљена *Стратегија цара Јулијана из 361. године н.е.* (Julian's strategy in AD 361, стр. 724–739) и објављена најпре у *Зборнику радова Византијолошког института* 41, 2004, 55–66.

Трећи део *Одабраних студија* обухвата радове професора Душанића посвећене различитим питањима римске историје, а који су публиковани у периоду дужем од четири деценије, прецизније између 1964. и 2005. године. Од укупно 17 радова који су се нашли у избору, сам аутор је првих шест обележио као уводне. Први је насловљен *Грци, Илири и порекло Салентина* (The Greeks, the Illyrians, and the Origin of the Salentini, стр. 777–817) и првобитно објављен у посебном зборнику радова публикованом у част осамдесетог рођендана професорке Фануле Папазоглу (*Melanges d'histoire et d'épigraphie offerts a Fanoula Papazoglou*, Belgrade 1997, 35–70). Анализа једног фрагмента из дела Марка Теренција Варона, сачуваног само у познијој традицији, уводи нас у дубоку и вишеслојну студију о сложеним историјским и псеудоисторијским везама између Хелена, Римљана и Илира где се преплићу мит, традиција и политика. Студија доноси толико нових и занимљивих закључака да би био неопходан један посебан приказ како би се сви они поменули и изложили. Од осталих расправа трећег дела *Одабраних студија* професора Душанића, које су све готово подједнакв занимљиве и садржајне, издвојићемо на овом месту, због недостатка простора, само оне под редним бројем 9, 10 и 11. Расправа насловљена *Мезија и Панонија у Домицијановом последњем рату на Дунаву* (Moesia and Pannonia in Domitian's Last War on the Danube, стр. 947–959, првобитно публикована у часопису *Živa antika* 33, 1983, 13–21) пружа бриљантну анализу епиграфског материјала из Скупа о кретању римских трупа у вези са ратовањем на Дунаву при крају владавине цара Домицијана (95–6. год. н.е.). О значају Скупа у претходним Домицијановим ратовима на Дунаву сведочи и рад насловљен *Граница и залеђе: Улога Скупи у Домицијановим ратовима на Дунаву* (The Frontier and the Hinterland: The Role of Scupi in Domitian's Wars on the Danube, стр. 986–1009), првобитно објављен у посебној свесци посвећеној римском лимесу на Дунаву (*Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, ed. P. Petrović, Belgrade 1996, 41–52). С друге стране, пропагандна политика римских царева је велика и увек занимљива тема, а у овом избору радова професора Душанића нашла се и изузетно интересантна расправа *Imitator Alexandra and Redditor Libertatis. Two Contraversial Themes of Galerius' Political Propaganda* (стр. 960–985), објављена у специјалној публикацији посвећеној епоси тетрархије (*The Age of Tetrarchs*, ed. D. Sreјović, Belgrade 1995, 76–98). Аутор расправља о односу цара Галерија према свом божанском заштитнику Дионису (Либеру) и преко њега о могућој вези цара са Александром Великим у сфери пропаганде, односно како је та веза могла бити доживљена код царевих савременика и противника.

На крају ваља истаћи, а како је већ то горе и без икаквог претеривања наведено, да је тешко у једном приказу ограниченог формата поменути сва вредна научна достигнућа професора Слободана Душанића у проучавању римске историје. Наведени примери из књиге која је пред

нама илуструју само једним делом сву оригиналност и методичност његовог рада. Нема никакве сумње да ће се радовима презентованим у овој књизи радо користити за своја будућа истраживања епиграфичари и нумизматичари, као и историчари римске цивилизације уопште. Поред тога, ово изузетно издање обрадоваће не само стручњаке, већ и све љубитеље добре научне књиге. Књига која представља оно најбоље из „римског опуса“ професора Слободана Душанића наићи ће свакако и на добар пријем у међународним научним круговима где се његови радови ионако већ деценијама високо котирају. А после објављивања *Одабраних студија из римске историје и епиграфике*, очекујемо и поновно публиковање радова из професоровог „грчког опуса“, нарочито оних који се тичу Платона, и који извесно могу попунити један добар том професорових *Opera Minora* (писац ових редова зна за најмање двадесетак важних студија професора Душанића у вези са Платоном, Академијом и грчким IV веком). Јер, мало је, бар када је реч о историографији и сродним дисциплинама, модерних истраживача попут професора Слободана Душанића спремних да се на тако озбиљан и студиозан начин ухвате у коштац с историјским проблемима различитих епоха и да на тим различитим пољима остваре запажене и референтне радове. Велико је задовољство и част што је такав свестрани научник и човек учитељ многих генерација.

Мирко Обрадовић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

UDC 904:739(497.11)

РИМСКЕ ФИБУЛЕ У СРБИЈИ

Софија Петковић, *Римске фибуле у Србији од I до V века н. е.*,
Археолошки институт, Посебна издања књ. 50, Београд 2010,
531 страна, 85 табли илустрација, 12 табела, 16 карата и
119 слика у тексту

Из пера Софије Петковић, научног сарадника Археолошког института, изашла је из штампе замашна монографија о римским фибулама нађеним у нашој земљи, на преко 500 страна са великим бројем илустрација црно-белих и у боји. По замисли и изведби књига, проистекла из ауторове дисертације, представља заиста прави приручник за познавање римских фибула код нас и биће од велике користи, како стручњацима који се баве овом проблематиком тако и широком кругу љубитеља римских старина.

На почетку, у уводу, аутор упознаје читаоца са материјом, са појмом „фибула“, њиховим настанком, техником израде и наменом, као и историјатом проучавања римских фибула у Србији и њиховим различи-